

“Тоқат”, “қаноат”, “бағри кенглик” тушунчалари лотин тилида толерантлик дейилган. Юнончадаги “катарсис” сўзи руҳий покланиш, қалбнинг ҳузурланишини билдиради. Толерантлик билан катарсис аро қандай боғлиқлик бор? Бадиий ижод синоати толерантликдан катарсисгача босиб ўтиладиган жараёни таҳлил қилиб беришда англашилилади. Одамзод туғилибдики, жисмоний зарбаларга, руҳий-маънавий тазйиқларга дуч келиб, енгиб енгилиб яшайди. Ғафур Ғулом шеъриятида: “Вой, бечора жоним!” деган нидо ҳамиша жаранглаб туради. Миртемир куйиб, ёниб, ўртаниб: “Одам бўлдимми менам!” дея хўрсинади. Айниқса, XX асрда юзлаб ёзувчилар “фарёд” чекдилар: туҳматга чидадилар, бири-биридан даҳшатли қамоқхоналарда азобландилар, отилдилар, чала ўлик ҳолатида кўмилдилар. “Олтин зангламас” (Шухрат), “Кўзёши томган ҳикоялар” (Саид Аҳмад), “Кафансиз кўмилганлар”, “Жавоҳирлар сандиғи” (Шукрулло), “Гулаг архипелаги” (Александр Солженицин), “Арбат болалари” (Анатолий Рибак) сингари асарларда тоқати-тоқ бўлган санъаткорлар қалбидан томиб турган қонни аниқ кўриш мумкин.

2. Мақсуд Шайхзода, Восит Саъдулла, Тўхтасин Жалолов, Ҳамид Сулаймон сингарилар даҳшатда кечган кунлари ҳақида ёзмадилар. Ёзиш – азобларни қайта туйиш, қалбни қайта қийнаш, дардни янгилаш. Саид Аҳмад “Борса келмас дарвозаси”ни ёзиб бўлганидан кейинги ҳолатини эслайди: “Мана, “Борса келмас дарвозаси”га нуқта қўйдим. Ўрнимдан тураётганимда бошим айланиб, ўтириб қолдим. Ичкари уйда телевизор кўриб ўтирган куёв ўғлим Маҳмуджонни чақирдим. У рангимни кўриб, қўрқиб кетди. Шошиб томиримни ушлади. Ичкаридан аппарат олиб чиқиб қон босимимни ўлчади. 200 га 130”. (*“Киприкда қолган тонг”. “Шарқ” НМАК. 2003 йил. 201-202-бетлар*).

Хотирлаш шунчалик азоб бўлса, ўша даҳшатларнинг ўзи қандай қўрқинчли кечганини тасаввур этиш қийинмас.

Толерантлик ва катарсис бадиий ижоддаги муҳим қонуниятни кўрсатади. Яъни, реализм ҳаётини воқеаларни айнан кўрсатиб беришмас. Санъаткор минг азоб билан ёзган асар китобхон қалбини поклайди, ҳаётга, инсонларга муҳаббатини оширади. Ижод жараёнида истеъдод заҳарни асалга, тўтини булбулга, жаҳолатни бағри

кенгликка йўналтира олади. Истеъдод табиатида ҳаётбахшлик, сурурийлик, истиқболга интиқлик бор. Санъаткор ҳаёт ҳақиқатини тасвирлайди, айна пайтда, инсоний меҳр, жозоба, руҳ элексирини асар моҳиятига сингдиради.

Ғафур Ғулом шеъриятида мантиқ узра мантиқ етакчилик қилади. Лирик қаҳрамон етим ўсганини, бир меҳрибон қўлга, нондай азиз сўзга интиқ яшаганини эслайди. Мана, унинг ўзи урушда етим қолган бола тепасида мижжа қоқмай тунни тонгга улайди, ҳаёлида турли воқеалар жонланади. “Сен етим эмассан” шеърининг хотимасини ҳаёт қўшиғи, истиқболга ҳавас дейиш мумкин. Шу нуқтада китобхон “эриб” кетади, қалби чиннидай покланади.

Ғафур Ғуломда толерантлик бағри кенглик шамойилида кўпроқ намоён бўлди. Шоир дил ҳароратини дўстларига илинди, яқин-йироқ қадрдонларни уйига чорлади: мевазор, полизларга жумла жаҳонни таклиф қилди. Унинг шеърларида сохталик, юзакилик йўқ:

Тилими тилимни минг тилим қилган

Қирқмалар боғлади юкин қовғага,

Асалжон Шакаров паспорти билан

Бебилет жўнайди дўстга совғага.

“Куз келди”.

Ғафур Ғулом поэзиясида авлодлар аро муносабатга алоҳида эътибор берилади. Донишманд шоир англашича, аждод ҳамиша авлодни қўллаши, унинг ўсишига ҳисса қўшиши керак.

Сиз, ахир, осмонни олмоқчи бўлсангиз

Мен не учун елкамни тутиб бермайин?!

“Сизга”.

XX аср ўзбек адабиётида етук асарлар яратилди. Лекин социалистик реализмнинг санъатдаги етакчи метод сифатида тасдиқланиши; гуманизмнинг бир ёқлама, чўлтоқ талқинланиши, ниҳоят, инсон ва табиатнинг бир-бирига зид қўйилиши шўро адабиётининг бедаво дардига айланди. Шулар ҳақида ўйларканман, беихтиёр, “Бошсиз одам” (Абдулла Қаҳҳор) ҳикоясидаги мана бу тасвир ёдимга тушаверади: “Уста Абдурахмон қизларни кўп уради. Бир куни Нисо буви: “Урсангиз, ўша дўконингизга олиб бориб уринг”, деганида уста: “Ҳа, жонинг ачийдим, бундан кейин мен ураётганда кулиб турмасанг уч талоқсан...” деб юборади. Шундан кейин Нисо буви кўп марталаб “кулди”. (Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. Олти томлик. Биринчи том. Тошкент. 1967 йил. 80-бет). Шўро ёзувчилари, Нисо бувидай уч талоқдан қўрқиб, кўп марталаб “кулди”лар. Мана шундай сер “кулги”лардан бири Миртемир эди. У ярим аср ижод қилган бўлса, биронта ёрлиққа лойиқ топилмади. Икки кам етмиш йиллик умрида куни рўшнолик кўрмади. Тўғри, шоирнинг шўх-шўх яллалари, серзавқ алёрлари, меҳрга тўйинган ўланлари кўп. Лекин Миртемир ёшлигидаёқ ёмонотлиқ қилинди: Беломорканалда эркислар, ижтимоий ҳаётдан четлатилганлар қаторида қора терга ботиб ишлади. Кечирилди. Она юртида яшади, ижод қилди. Лекин кўнглидаги ғашлик, армон сира кетмади. У “Паттининг ҳасратлари”, “Тошбу”, “Азалик”, “Дўстимнинг умр йўлдоши”, “Холтош” сингари шеърларни эмин-эркин ёзди. Бунинг боиси шундаки, шоирнинг қалб қатларида алам, армон қат-қат. Шоир юрт кезди, дўстлар орттирди, шогирдлар тайёрлади, ўйноқи қўшиқлар ёзди. Лекин фарзандлик бурчини ўтолмаганидан, онасига чин фарзанддай хизмат қила олмаганидан кўнгли ғаш, дард дунёси қоронғи:

Сени жиндак хушбахт қилгани –

Тагсиз жарлардан ўтолмаганим,

Сени сўнгги йўлга ўзим узатолмаганим –

Тоғдай зил.

Абадиятдай чексиз армон бўлиб қолди дилимда, онагинам!

Одам бўлдимми менам?

Миртемир дунёдан дарёдай оқиб ўтди, алам, ғашликларга ботиб кетди. Шоир ижодида “Бетоблигимда” шеъри алоҳида қимматга эга. Мажнунтол тагига ўтқазиларини сўрайди лирик қаҳрамон. Мажнунтол азалдан аёл, онадай эъзозланган. Афсонавий қаҳрамонлар гўзал қизларни дарахт ораси (ичи)дан топганлар. Иккинчидан, мажнунтол қадди дол бўлса-да, ҳарорат, тоза ҳаво улашадиган она мисоли. Умр бўйи онасини эслаб, қўмсаб келган лирик қаҳрамон мажнунтол тагига ўтқазиларини сўрайди:

Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,

Шу кунгача ўзни мен чеклаб бўлдим.

Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,

Мен учун йиғласин, мен йиғлаб бўлдим.

Шоир ғашлик, алам ҳақида ёзади, лекин унинг шеърларидан ғам-андух уфуриб, кўнгилни вайрон қиладиган руҳ сезилмайди. Миртемир шеъриятида ҳаётнинг зарба, тазйиқлари бор. Лекин улар зинҳор бадий асар табиатидаги покловчи руҳни, қалбни эркаловчи завқни тўсиб қўймайди. Аксинча, Миртемирнинг лирик қаҳрамонида руҳ тиниқлиги, яшаш зиддияти аниқ кўринади. Толерантлик – ҳаёт мураккабликлари, зиддиятлари, паст-баландликларини аниқ кўрсатувчи восита. Миртемир шеъриятидаги толерантлик бағри кенгликкинамас, ҳаёт зиддиятларини аниқ-тиниқ кўрсатиб

берадиган санъат синоати.

Мақсуд Шайхзода, Саид Аҳмад, Шухрат, Шукрулло, Саида Зуннунова сингарилар ноҳақлик нималигини ўз бошларидан кечирдилар. Азоб-уқубатларининг бир чимдиминигина тасвирладилар. Лекин улар юртни тарк этишни, элдан чиқишни ҳаёлларига келтирмадилар. Сабр-тоқат, эл-юртга садоқат улардаги толерантликнинг ёрқин кўриниши. Жабрланган ижодкорлар асарларида халқдан, юртдан нолиш туйғуси йўқ. Аксинча, Мақсуд Шайхзода “Тошкентнома” достонида, “Мирзо Улуғбек” драмасида юртга, элга бўлган самимиятини тасвирлади. Шухрат ижодида “Олтин зангламас”, “Жаннат қидирганлар” романлари алоҳида ўрин эгаллайди. Шукрулло “Кафансиз кўмилганлар”, “Жавоҳирлар сандиғи” асарларида ҳаётидаги қора кунларни эслайди. “Кафансиз кўмилганлар” романида совуқ ўлкаларда маҳкумлик азобини тортаётган инсон жасоратини кўрсатади. “Жавоҳирлар сандиғи” асарида ҳам ҳаётининг аламли дамларини хотирлайди. Шукрулло асарида жаҳл, рақибларидан нолиш кайфияти бўртиб кўринади. Китобхон – зийрак, фаросатли. У воқеа-ҳодисалар моҳиятини англаб етади. Ижодкор одам айбдор қидиришни эмас, руҳидаги зиддиятлар жараёнини кўрсатиши етарли. Саид Аҳмад, Шухрат, Мирзакалон Исмоилий, Ёнғин Мирзо сингари қатағон қилинганлардан Восит Саъдулла Шукруллога йўллаган мактубида қуйидагиларни ёзади: “Шундай яхши ғояларни тарғиб қилувчи “Жавоҳирлар сандиғи” нгга ўч ҳисси муносиб эмас эди. Шу ерда бир яхши топилма, тагдор гап бор экан: пакана одам ўзига тенглаштириш учун новча пайини (ҳасаддан) қирқиш керакми, деган маънодаги жумланг... Бир вақт менга дўстимиздан озурда бўлганлигини айтганингда, сенга таскин берган эдим. Ҳаммасини унутибсан, жаҳл... устунлик қилибди. Аммо эсдаликларинг бунга муҳтож эмас эди”. (*“Ғойибона муҳаббат”*. Тошкент. “Meriys”. 2010 йил. 62-63-бетлар).

3. Бадиий асар шахсий ғараз, жаҳлдорлик, қасд олишни ҳазм қила олмайди. Бошқача айтганда, толерантлик-қаноат, хусусий майлни кўз-кўз қилмаслик, бошқалар манфаати йўлида ўзига маломатни раво кўриш. Шеърятда бу ҳолат кўзга яққол ташланади.

Шеърда толерантликнинг кўриниши, уни шеършунос ва ижодкорлар томонидан

талқин қилиниши “Фарида Афрўз шеърияти: талқинлар..., тақризлар..., суҳбатлар..., бағишлов шеърлар...” (Тошкент, “Davr press”. 2010 йил) номли китобда кўзга ташланади.

Фарида Афрўз шеъриятидаги толерантлик деганда фироқ, алам, ўкинч сингарилардан униб чиққан навнихоллар, оппоқ умидлар, қалбни эркалайдиган куй, сандалга солинган чўғнинг бозиллаши англашинилади. Шоир қалби – бепоён дала. Унга ҳар нарса экилган. Лекин олинадиган ҳосил – ҳаёт элексири, қалбни поклайдиган мўъжиза.

Шоира ижодида миллийлик, иймон-эътиқод жуда кўп шеърларида намоён бўлади. Қалби ёнганида, дили оғриганида лирик қаҳрамон яратганга суянади, ҳақ таолодан мадад кутади.

Фарида Афрўз шеъриятида толерантлик доимий изланиш, англаш тушуниб етишдир:

Билдим, армонимнинг умри узоқдир,

Пояндоз солинган излар тузоқдир.

Билдим, хиёнатнинг йўли чароғон,

Билдим, бўйнимдаги маржон фироқдир,

Билдим...

Ушбу шеърни шарҳлаб, истеъдодли шоира Ҳалима Аҳмедова шундай фикрни ёзади: “Аслида, қисмат занжирининг бош ва охири қаерда, биз билмаймиз? Билганимиз шуки, ишқ ва ҳижрон, соғинч ва висол, қайғу ва шодлик ҳамиша бир-бирини тўлдириб, бир-бирига боғланиб яшайди”.

Шўро давлатининг деярли бошидан-адоғигача яшаган, Ўзбекистонимиз

мустақиллигининг йигирма йиллик тантаналарига интилиб бораётган Фозила Сулаймонова Фарида Афрўз шеъриятининг нозик томонларини англабдилар. Шеършунос устозимиз шоира шеъриятидаги **ташландиқ қудуқ, сувга чўккан тош, эски тегирмонга** эътибор қаратиб, уларнинг сўз кўзгусидаги кўринишидан завқланадилар. Қарийб бир асрни яшаб қўйган инсоннинг олий кечинмалар ҳақидаги фикрлари киши ҳавасини келтиради. Ерости тебранишлари, сувости титрамалари, чақмоқлар, ёмғирлари-ла намоён бўлади олий кечинмалар. “Вақт ҳаяжон гирдобида ҳам, баландликда ҳам, теранликда ҳам шиддат билан ҳаракатланади:

Сендан гўзал гул йўқ дунёда,

Сендай хушбўй, сендайин майин –

Отам қабрин яшнатган янтоқ”.

Аёлда, айниқса, шоирада толерантлик кўзга яққол ташланади. Ҳалима Аҳмедова ҳаётни қўли гул деҳқонга менгзайди. Қўрқув дарахти, ғусса ниҳолини ҳам шу деҳқон эккан. Ажабки, шу деҳқон қаерга шодлик уруғини қадаса, пуч чиқади.

Шоираннинг саккиз мисрали “Ҳикмат” шеъри бор. Ундаги мана бу тўртлик диққатга сазовар:

Шундан топдим ҳаёт фалсафасини,

Бойликда ювилмас на дард, на алам.

Очликдан ўлганни кўрмадим, аммо,

Ўлса очкўзликдан ўлади одам.

Ҳалима Аҳмедова вақт ҳақида, мангу замон тўғрисида ўйга толади:

Лаҳзалар сочилиб ётибди,

Майсалар, гулларда,

дарахтда...

Ким туғилиб,

кимдир ўлаяпти,

Тан олгинг келмаган шу вақтда.

Бозор халталари елкада,

Вақт кетаяпти кўчаларда жим.

Ўзин осиб қўйди билмасдан,

Вақтнинг юрагига аллаким...

Югуришдан чарчаб қолган вақт

Шу маконда дам олар фақат.

Вақтнинг югуриклигидан, лаҳзаларнинг “чиқ-чиқ”идан шоира қалбида армон, сусткашликдан норизолик кайфияти пайдо бўлади. У шеърда армон, нолишнимас, одамларга ишончни, шоира синглисига суяниб яшаётганидан қониқиш туйғусини ифодалайди.

Шоира яна бир муҳим ҳақиқатни англайди. Инсоннинг устози одамгинамас, борлиқ, мавжудот, атрофимиздаги олам бебаҳо муршиддир:

Менинг устозларим кўпдир ҳаётда...

Ёниб яшамоқни ўргатди қуёш.

Ғам, кўзёш, қайғунинг селлари аро

Қаноат дарсини ўтди харсанг тош.

Тупроқ камтарликка бошлади мени,

Лоқайдликдан қоч, деб, уқтирди дарё.

Менинг оташимдан қўрқмасанг, агар,

Сен ошиқсан деди, ёнаётган сахро.

Толерантлик, баайни, ҳаёт: унда ғам, алам, макр, сохталик, ишқ, гўзаллик, ғашлик, қувонч, юпанч қоришиб кетган. Шу қонуниятни уққан, ўзлаштирган одам яшамоқликнинг мураккаблик водийсини босиб ўта олади. Яъни, етук инсон ҳамиша идрок қилиб, мушоҳада юритиб яшайди. Ўйчи, мушоҳадакор одамга воқеа-ҳодиса, жараёндаги ўзгаришларнинг илдизи очилиб бораверади. Қадим замонлардан бошлаб, санъаткорлар мушоҳадакор, донишманд сиймолар характери яратганлар. Қизиғи шундаки, синчков, воқеа-ҳодисалар илдизини англайдиган зотлар трагедиялар қаҳрамони бўлганлар. Аристотель трагедиянинг вазифаси воқеаларнинг туб илдизини очишда деб билади. Адабиётшунос Маҳкам Маҳмудов “Катарсис” сўзининг маънолари тавсифи” (“Шарқ Юлдузи” журнали 2010 йил, 6-сон) мақоласида толерантлик ва

катарсис моҳиятини ёритишга яқин келади: “Эсхил оқилона таъкидлаганидек: “жафо чеккандагина ҳодисаларнинг моҳиятини билиш мумкин”. Пушкиннинг “Мен фикрлаш ва жафо чекиш учун яшамоқ истайман”, деган сўзлари ҳам шунга мос келади. Лекин бу жафо чекиш онгни оғриқ, қўрқув ва бошқа шунга ўхшаш ҳолатлар орқали қийнамаслиги, балки одамларнинг фикр-туйғуларини мусаффолаштириши керак. Ҳақиқий шоир, у қайси замонда яшамасин, ана шундай улуғ мақсад билан ижод қилади”.

Толерантлик глобаллашув, кескин миграция, коммуникативлик шароитида алоҳида аҳамият касб этмоқда. Бу ҳол ЮНЕСКО томонидан “Толерантлик тамойиллари – декларацияси”ни (1995 йил, 16 ноябрь) қабул қилинганидаёқ сезилган эди.

Мангу мураса йўриғини излаш файласуф-сиёсатдонларни ҳамиша ўйлантириб келган. Немис философи Иммануил Кант амалий ақл билан маънавият муаммоларини ҳал қилиш мумкинлигини кўрсатди. Унинг “мангу мураса” ҳақидаги қарашлари мантиқий равишда “мангу тинчлик” ғоясига олиб келади. Бу масала узвий равишда толерантлик моҳиятини англашга ундайди. Англашилинадик, глобаллашув, миграция, коммуникативлик толерантлик билан боғланади. Энди толерантликни ақл нури билан ёритилган эрк, озодлик, замин-эркин ҳаракат билан алоқадорликда англаш лозим бўлади.

Толерантликни Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида бундай ифодалайди: “Ҳозирги вақтда кўз ўнгимизда дунёнинг геополитик, иқтисодий ва ижтимоий, ахборот – коммуникация манзарасида чуқур ўзгаришлар рўй бераётган, турли мафкуралар тортишуви кескин тус олаётган бир вазиятда, барчамизга аёнки, фикрга қарши фикр, ғояга қарши ғоя, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш ҳар қачонгидан кўра муҳим аҳамият касб этмоқда”. “Жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш” – ниҳоятда муҳим, ҳаётий қонуният эканлигини замон тасдиқлаяпти. Мамлакатимиз раҳбари мана шу қонуниятдан заррача ҳам йироқлашаётгани йўқ. Воқеа-ҳодисалар моҳиятини, ҳаётнинг туб илдизини теран англаётган Юртбошимиз, санъаткор, ёзувчи, файласуфлар тили билан айтганда, толерантлик ва катарсис назариясини тўлдириб, бойитиб бормоқда.

Хуллас, ўта оддий кўринган толерантлик, зинҳор тор тушунча эмас. У бадий

адабиётда, санъат турларида бўлмасин, катарсис ғояси билан узвий боғланади. Табиат ва жамиятнинг асосий қонунияти – гўзалликка интилиш, синергетика билан туташади. Яъни, толерантлик ва катарсис санъатнинг, жумладан, адабий танқиднинг илдиз масалаларига уланиб кетади.

Абдуғафур РАСУЛОВ,

филология фанлари доктори,

ЎзМУ профессори

“Шарқ юлдузи”, 2011-3